

UOT 801.73

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

ORTA ƏSR KİTABLARININ BƏDİİ TƏRTİBATI

Orta əsrlərdə, Yaxın Şərqi digər ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da mədəniyyətin inkişafı, dünyəvi ədəbiyyata və incəsənətə maraq əlyazma kitablarına bədii tərtibat verilməsi və illüstrə edilməsi ehtiyacını doğurmuşdu. Bu dövrdə Quran və başqa dini kitablarla yanaşı, məşhur alimlərin, şair və yazıçıların təbiət, tarix, habelə ədəbi bədii əsərləri də köçürülürdü. Bədii tərtibatına görə diqqəti cəlb edən əlyazmalarından olan 1333-cü il tarixli "Şahnamə" də "nəsx" xəttlə dörd sütunda yazılmış bölmələrin sərlovhəsi "rüqə" xəttlə işlənmişdir.

Müasir təsəvvürlərə görə, cild kitabın əsas atributlarından biri sayılır. Kitablarn cildlənməsinə ilk dəfə qibti və həbəş xalqları başlamışlar. Müsəlmanlarda isə cildə alınmış ilk kitab Quran olmuşdur. Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış ən qədim kitab cildi VIII əsrə aid edilir. Bu kitab üzvi fil sümüyü və adi sümüklə qaxılmış sidr ağacından düzəldilmiş, onun səthinə sütunlar üzərində duran tağlar (arkalar) çəkilmiş, tağların daxili və yuxarı hissəsi dördbucaq və b. həndəsi fiqurlarla doldurulmuş və palmetta ilə bəzədilmişdir. Dövrümüzə qədər gəlib çatmış ən qədim əlyazmaların cildinə dəri çəkilmişdir. Məqalədə Azərbaycanda bədii əlyazma sənətinin və ilk əlyazma kitablarının yaranması və tərtibatı tarixindən bəhs olunur.

Açar sözlər: mətnşünaslıq, əlyazma kitabı, orta əsrlər, bədii tərtibat, xətt növü, qədim kitab.

Yazının meydana gəlməsi ilə mətnlərin hər hansı bir material üzərinə həkk edilməsi eyni vaxta düşmüşdür. Məhz nitqin yazılı formasına olan tələb əlifbanın aktuallaşmasını şərtləndirmişdir. Müəyyən material üzərində yazılmış yazı isə kitabın yaranma tarixinin başlanğıcını qoymuşdur.

İlk yazının meydana gəldiyi ibtidai dövrdə insanlar öz primitiv mətnlərini daşınmaz materiallar üzərində (mağaralarda, qayalarda, iri daşlar üzərində) yazırdılar (piktoqrafik yazını çəkirdilər). Belə materialdan istifadə edilməsi yazının inkişaf etdiyi sonrakı dövrlərdə də təzahür etmişdir. Dövrümüzə gəlib çatmış külli miqdarda kitabələr, qəbirüstü abidələr və müxtəlif məmulatlar üzərində həkk olunmuş yazılar buna misal ola bilər. Ancaq bunların heç biri əslində sözün əsl mənasında əlyazma sayılmır və hər biri həkkaklıq nümunəsidir [1, s. 6].

"Əlyazma" anlayışı hansısa bərk material üzərində oyma, yonma, cizma yolu ilə həyata keçirilən "həkkaklıq" işi anlayışı ilə eyniləşdirilə bilməz. Həm əlyazma, həm də həkkaklıq "yazı" anlayışı ilə birbaşa bağlıdır, lakin əlyazma əllə yazma, həkkaklıq isə əllə həkk etmə işinin məhsuludur [2, s. 32].

XVI-XVII əsrlərdə məzarüstü daşlarda ölən adamın fəlsəfi kəlamları, görkəmli şair və aşıqların sətirləri, dua, şifahi ədəbiyyatdan gəlmə şeirlər də yazılırdı. Metal məmulatların bəzəyi, rəsm və naxışları arasında olan ərəb əlifbası ilə yazılmış yazılar içərisində məmulatın hansı usta tərəfindən, kimin üçün, kimin sifarişi ilə, nə vaxt düzəldiyini bildirən sözlərə, bəzən Qurandan götürülmüş kəlmələrə və yaxud klassik Şərq şairlərinin şeirlərinə də təsadüf olunur [9, s. 65-67].

Əlyazma əllə, əldə tutulmuş xüsusi yazı ləvazimatı (qələm, lələk və s. ilə, başqa sözlə, subyekt-ləvazimatla) digər yazı ləvazimatına (materialından asılı olmayaraq, vərəqlər şəklində olan məmulata, yəni obyekt-ləvazimata) yazı yazmaqdır. Deməli, "əlyazma" anlayışı tək cə yazının yazıldığı materialla deyil, həmin materialın forması ilə də üzvi şəkildə bağlıdır [3, s. 94].

Bəşəriyyət uzun dövrlər ərzində əlyazma üçün daim münasib material axtarışında olmuş, tapdığı və icad (istehsal) etdiyi hər bir yazı materialını getdikcə daha da püxtələşdirmiş, daha

çətin əldə edilən və baha başa gələn bir yazı materialını daha ucuz başa gələn yeni yazı materialı ilə əvəzləmişdir. Nəhayət, üzərində yazıya alınmış informasiyanın (mətnin) bir yerdə cəmləşdirilməsinə, mətnin yazı (oxunuş) ardıcılığının təmin olunmasına (kitab tərtibinə) imkan verən material forması tapılmışdır. Bu forma – vərəqdır [6, s. 121].

Bütün əlyazma kitabları “əlyazma” anlayışına daxildir, ancaq heç də bütün əlyazmalar kitab sayıla bilməz. Ancaq bu fikir də həmişə mübahisə doğurur. Məsələn, A.A.Qreçixin funksional baxımdan əlyazma kitablarını üç növə bölür:

1) *Praqmatik təxsisatlı kitablar* – işgüzar sənədləşdirmələr.

2) *İdraki təxsisatlı kitablar* – bədii və elmi ədəbiyyat.

3) *Sosial-idarə təxsisatlı kitablar* – dini kitablar, kitabxanalardakı kitabların siyahısı və müxtəlif məcmuələr [11, s. 35-36].

Orta əsrlərdə, Yaxın Şərqi digər ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da mədəniyyətin inkişafı, dünyəvi ədəbiyyata və incəsənətə maraq əlyazma kitablarına bədii tərtibat verilməsi və illüstrə edilməsi ehtiyacını doğurmuşdu. Bu dövrdə Quran və başqa dini kitablarla yanaşı, məşhur alimlərin, şair və yazıçıların təbiət, tarix, habelə ədəbi bədii əsərləri də köçürülürdü. Orta əsrlərdə üzü köçürülən Quran “nəsx”, yaxud “reyhan”, nadir hallarda “riqə” xətləri ilə yazılıb, yalnız naxışlarla bəzədilirdisə, dünyəvi məzmunlu əsərlər “nəsx” xətti ilə köçürülür, çox zaman süjetli miniatürlərlə illüstrə olunur, ornamentlərlə bəzədilirdi [7, s. 133].

Yazıların üslubu, miniatürlərin xarakteri və əlyazma kitablarının ümumi tərtibatı Azərbaycanda bu sənətin daim inkişafda olduğunu göstərir. Yüksək vəzifəli şəxslər üçün tərtib edilmiş təmtəraqlı əlyazma nümunələri ilə yanaşı, adi həvəskar oxucular, yaxud elm və ədəbiyyat xadimləri üçün nəzərdə tutulmuş sadə nüsxələr də yaradılırdı. Lakin əlyazma kitablarının bədii tərtibinə ən çox tələbat feodal cəmiyyətinin yuxarı təbəqəsi – padşahlar, şahzadələr, əyanlar arasında olmuşdur. Mahir rəssam, xəttat və cildsazlar tərəfindən uzun müddətə başa çatdırılan bu qiymətli manuskriptlərin əsas sifarişçisi və sahibi də elə onlar idi [4, s. 102].

Kollektiv yaradıcılığın məhsulu olan əlyazma kitablarının meydana gəlməsində əsas vəzifə əsərin həm də redaktorluq işini yerinə yetirən xəttatların üzərinə düşürdü. Xəttat nəinki təkcə mətnin səhifədə yerləşdirilməsini, habelə rəssamın çəkəcəyi illüstrativ şəklə süjetini də müəyyənləşdirirdi. Xəttat ədəbi əsəri köçürərkən miniatür üçün ağ yerlər buraxır, illüstrə olunacaq hekayənin bu və ya digər parçasını buraya köçürürdü [5, s. 63].

Miniatürçü rəssam isə öz növbəsində illüstrasiyada çərçivəyə alınmış düzbucaqlar şəklində bir neçə boş sahə buraxırdı ki, xəttat mətni yazarkən süjetlə əlaqədar buraxdığı parçaları bu boş yerlərə köçürsün. Belə üsul miniatürlərdə əks etdirilən ədəbi süjet təsvirinin anlaşılıqlığını artırır, onu tamamlayırdı. Miniatür üçün ayrılan sahənin seçilməsində yəqin ki, bu və ya digər süjet üçün müvafiq kompozisiya müəyyənləşdirən miniatürçü rəssam da iştirak edirdi. Lakin buna baxmayaraq, xəttat bir qayda olaraq, illüstrəçi rəssamı məhdud çərçivədə saxlayır, onu həmin sahə daxilində yaradıcılıq işi aparmağa məcbur edirdi. Məhdud çərçivəyə salınmış rəssam müvafiq süjeti canlandırmaq üçün xəttatın buraxdığı ağ sahə daxilində elə düşünülmüş kompozisiya qurmalı idi ki, verilmiş sahəyə yerləşdirmək şərtilə, ədəbi mətndə nəql olunan epizodu rəsm dilində təsvir edə bilsin. Belə bir məcburi prinsip əlbəttə, rəssamdan böyük məharət tələb edirdi. Orta əsr rəssamları öz istedadları sahəsində çox vaxt buna nail olur, vəziyyətdən ustalıqla çıxırdılar. Onlar bəzən bu işdə hətta son imkana əl atıb, səhifənin geniş kənarlarından da istifadə edirdilər. Çox zaman rəssam illüstrə edəcəyi ədəbi mətndən yayınaraq öz kompozisiyasına əlavə surətlər, yaxud da bütöv səhnələr gətirirdi. Bununla o, illüstrə etdiyi süjeti daha da genişləndirir, zənginləşdirir, müvafiq həyat hadisələri ilə bağlayırdı.

Əlyazmanın tərtibat işlərində nəqqaş da iştirak edir. O, səhifələrdəki mətni çərçivəyə alır, başlıqları, sərlövhə və sonluqları bəzəyir, bəzən də əlyazma səhifələrinin geniş kənarlarında rəsmlər çəkirdi [5, s. 51].

Dövrümüzədək mühafizə olunmuş əlyazma kitablarının ilkin nüsxələri, XIII əsrin ortaları və XIV əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu zaman monqol hakimlərinin paytaxtında əlyazma kitablarını köçürmək və tərtib etmək üçün emalatxanalar yaradılmışdı. Elmi-bədii mərkəz olan həmin emalatxanalarda yerli alimlərlə yanaşı, memarlar və rəssamlar, həmçinin monqol hakimlərinin başqa ölkələrdən buraya cəlb etdikləri digər sənətkarlar da işləyib yaradırdılar. Elxanilərin Xoyda, Marağa, Təbriz və Soltaniyyədəki saray emalatxanalarında, ağır vəziyyətdə işləyən incəsənət ustaları və sənətkarlarla yanaşı xəttat və rəssamlar da gözəl tərtib olunmuş dini, elmi və bədii əlyazma kitabları yaradırdılar. XIV əsrin əvvəllərində illüstrasiyalı əlyazmaların yaradılması ilə əsasən Təbrizin yaxınlığında, Rəşidiyyə adlanan universitet şəhərciyində məşğul olurdular. Çox da böyük olmayan bu elmi şəhərcikdə Qazan xanın tarixçisi və vəziri Fəzlullah Rəşidəddin tərəfindən təsis olunmuş universitet və kitabxanada müxtəlif məzmunlu 60 min kitab var idi. Rəşidəddinin kitabxanası nəzdində işləyən bədii emalatxanada müxtəlif ölkə və şəhərlərdən dəvət olunmuş xəttat və rəssamlar da işləyirdilər. Onlar tarixçilərin yazdığı və Rəşidəddinin redaktoru və müəlliflərindən biri olduğu salnamə toplusu "Cami-ət təvarix" in üzünü köçürür, ona illüstrasiyalar çəkirdilər. Rəşidəddinin göstərişi ilə "Cami-ət təvarix" in çoxlu əlyazma nüsxəsi hazırlanır və o zamankı İrana və digər müsəlman ölkələrinə göndərilirdi. Sultan Əbusəidin vaxtında, 1318-ci ildə Rəşidəddin edam edildikdən sonra onun yaratdığı Rubi Rəşidi (Rəşidiyyə) şəhərciyi dağıdılmış, kitabxana isə qarət edilmişdir [10, s. 86].

Saray ustaları tərəfindən Xoyda, Marağa və Təbrizdə köçürülən əlyazmalarının ilk nümunələrindən olan "Vərqa və Gülşə" (XIII əsrin əvvəli), İbn Bəhtüşinin "Mənafi əl-heyvan" (1297-1299) və Rəşidəddinin "Cami-ət təvarix" (1307-1314) əsərlərinin tərtibatında və yazı tərzində XII-XIII əsrlərdə ərəb ölkələrində, xüsusən Bağdadda hazırlanmış əlyazmaları ilə müəyyən yaxınlıq və ümumilik vardır [13, s. 112].

Azərbaycanda bədii əlyazma sənətinin bu erkən inkişaf dövründə xəttat və digər incəsənət ustalarının yaradıcılıq fəaliyyəti çox geniş idi. Onların çoxu şair, xəttat və rəssam olmuş, çoxlu tələbələr yetişdirmiş, əlyazma kitabları və memarlıq abidələrində yazdıqları dekorativ kitabələr kimi misilsiz sənət nümunələri qoyub getmişlər. Belə məşhur ustalardan biri, Təbrizdə doğulmuş Mübarək şah Zərrinqələm idi. Bu məşhur xəttat o zaman işlədilən altı klassik xətt növünün mahir ustası olmuşdur. 1358-1374-cü illərdə hökmdarlıq etmiş Sultan Üveys Cəlayir tərəfindən Nəcəfdə tikdirilmiş binanın kitabələrini Zərrinqələm yazmışdır. Bu bədii xətt ustasının çox istedadlı və məhsuldar şagirdi olan Abdullah Seyrəfi Təbrizi (1350-ci ildə vəfat etmişdir) bir çox Təbriz binalarının daxili və xaricini bəzəyən dekorativ yazıların müəllifidir [13, s. 74].

XIV əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış ustad xəttatlardan biri də Abdullah ibn Əhməd ibn Fəzlullah Marağidir. 1338-ci il tarixli nadir Quran nüsxəsi onun yaradıcılığının məhsuludur.

O zaman yüksək bədii keyfiyyətdə hazırlanan əlyazmaların, xüsusən dini əsərlərin bəzəyi dekorativ sənətlər sahəsində əl qabiliyyəti olan xəttatların özləri tərəfindən yerinə yetirilirdi. Əlyazma kitabların bədii tərtibatında bədii cild ustalarının da mühüm rolu olmuşdur [12, s. 48].

XIV əsrin birinci rübünə aid dini kitablardan 1322-ci ildə Şirvanda yazılmış “Musabexx us-sanna” adlı əsəri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. 300 səhifədən ibarət olan həmin nüsxə xəttat Məhəmməd ben Şuca ben Məhəmməd əl-Katib əş-Şirvani tərəfindən “nəsx” xətti ilə köçürülmüş, çox güman ki, tərtibatı da onun özünə aiddir. Əlyazmanın başlanğıcında zəngin ornament bəzəkli qoşa səhifədən ibarət frontispis vardır ki, onun aşağı və yuxarı kartuşlarında müəllifin və əsərin adı yerləşdirilmişdir. Ayrı-ayrı fəsillərin iri xətlə yazılmış sərlövhəsi qara, qırmızı və yaşıl rəngli tuşla ifa edilmişdir. Kolofon ayrıca vərəqdə qırmızı və qara “rüqə” xətti ilə yazılmışdır. Zərifliyi və tərtibat bitkinliyinə görə bu əlyazması XIV əsr Azərbaycan kitab tərtibatı sənətinin nadir nümunələrindən hesab edilir [8, s. 26].

Bu dövrə aid elmi-tarixi və ədəbi-bədii əsərlərin miniatürlərlə bəzənmiş əlyazma nüsxələrindən Əlaəddin Cöveynin “Monqolların tarixi” (1290-cı il), İbn Bəhtaşinin “Mənafi əl-heyvan” (1297-1299), Rəşidəddinin “Cami-ət təvarix” (1307-1314-cü illər və 1318-ci il), Firdovsi “Şahnamə”sinin 1340-1350-ci il tarixli nüsxəsi (“Demot şahnaməsi”) kimi nadir əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır [12, s. 68].

Bədii tərtibatına görə diqqəti cəlb edən əlyazmalarından olan 1333-cü il tarixli “Şahnamə”də “nəsx” xətilə dörd sütunda yazılmış bölmələrin sərlövhəsi “rüqə” xətilə işlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tərtib olunan əsərlərin formasını, yaxud iri bölmələr arasındakı səhifələrini bəzəyən miniatürlü frontispisli əlyazmalara hələ ilk dövrlərdə təsadüf olunur. Məsələn, yuxarıda adı çəkilən 1333-cü il “Şahnamə”sində, poemanın əvvəlində (müqəddimədən sonra) iki vərəqdən ibarət frontispis verilir. Buradakı miniatürlər kompozisiya və mövzusu etibarilə müstəqil xarakter daşıyır, poemanın məzmunu ilə əlaqədar olmur. Onlardan biri ov səhnəsini, digəri isə padşahın saray məclisini təsvir edir. Bu əlyazması üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də budur ki, onun axırında əsərin məzmunu ilə əlaqəsi olmayan daha bir miniatür vardır ki, bu da əlyazmasının dekorativ-bəzək elementlərini yekunlaşdırır. Əlyazmanın sonunda, onun kolofonunun altında yerləşdirilən bu miniatür Firdovsinin öz poemasını Sultan Mahmud Qəznəviyə təqdim etməsi səhnəsini təsvir edir [13, s. 32].

XIV əsrin birinci yarısında Azərbaycanda cildsazlıq sənətinin ən yaxşı nümunəsinə misal olaraq İstanbulun Evqaf muzeyində saxlanan (2485 №-li) 1334-cü il tarixli əlyazmasının cildini göstərmək olar. Bu orijinal cild, usta Məhəmməd Əli tərəfindən Təbrizdə hazırlanmışdır. Qırmızımtıl-qəhvəyi rəngli dəridən düzəldilmiş cildin sol qapağının iç tərəfində ustanın adı qızilla yazılmışdır. [9, s. 91].

XV əsrdə Azərbaycanın iqtisadi, ictimai və siyasi həyatında baş verən yüksəliş xalqın mədəniyyəti, ədəbiyyatı və incəsənətinə müsbət təsir göstərir, dövrün qabaqcıl ideyalarını əks etdirən elmi və bədii əsərlərin yaranmasına səbəb olurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə A. Xətti-təliq və nəstəliq. Tiflis, 11 vərəq (nəşr ili göstərilməmişdir).
2. Cabbarlı S.H. XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan əlyazma topluları (məcəmüə, cüng və bəyaz). Bakı: Ozan, 2000, 192 s.
3. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, 187 s.
4. Cəmsidov Ş. Azərbaycan yazılı dastan abidələrinin tədqiqi. Bakı: Nurlan, 2002, 143 s.
5. Darabadi Q.A. Kalliqrafiya. Bakı: ADU nəşri, 1953, 83 s.
6. Əliyev A.M. XVII əsr Azərbaycan əlyazma kitabı (paleoqrafiya və mətnşünaslıq məsələləri). Filol. elm. nam. ... diss. Bakı: Elm, 1997.

7. Əliyev R.Y. İslam və Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: İrşad, 1998, 145 s.
8. Əzizov M. Xətt sənəti və bədii söz. "İncəsənət" qəz., 1994, 10 may.
9. Fərfur Ə. Dəməşq əlyazmalarının paleoqrafik və tekstoloji tədqiqi ("Darül-kütüb əz-Zahiriyyə" kitabxanasının əlyazmaları əsasında). NDA. Bakı: Elm, 1994.
10. İlk Azərbaycan kitabı / Tərtib edən: Aydın Xəlilov. Bakı: Şərq-Qərb, 1995.
11. Qəhrəmanov C.V. Azərbaycan əlyazma kitabı Avropa kitabxanalarında / Azərbaycan filologiyası məsələləri. 3-cü buraxılış, Bakı: Elm, 1991.
12. Qəhrəmanov C.V. Azərbaycan əlyazma kitabı tarixindən. Əlyazmalar xəzinəsində / Azərb. EA Əlyazmalar İnstitutunun Əsərləri. VIII c., Bakı: Elm, 1987.
13. Orta əsr Azərbaycan kitab mədəniyyəti / tərtib edən: C.V.Qəhrəmanov. Bakı: İşıq, 1991.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

Fakhraddin Eylazov

DECORATION OF MEDIEVAL BOOKS

In the Middle Ages, as well as in other Middle Eastern countries, in Azerbaijan also there was a need for the development of culture, interest in secular literature and art, decorating and illustrating the manuscripts. During this period, alongside with the Koran and other religious books, nature, history, and literary works by famous scholars, poets and writers were also copied out. According to modern ideas, the cover is one of the main attributes of the book. For the first time, the Copt and Abyssinia peoples began to bind books. In the Muslim world the first bound book was the Koran. The oldest book cover, coming to our time, dates back to the VIII century. This book was made of cedar tree polished with ivory and ordinary bone, in its surface arches were drowning on the columns, the inside and upper parts of the arches were filled with quadrilateral and other geometric shapes and decorated with palmettos. The most ancient manuscripts that came to our time are covered with skin. The paper deals with the history of creation of decoration art and first manuscripts and their decoration in Azerbaijan.

Keywords: *textual criticism, manuscript, Middle Ages, decoration, hand writing type, ancient book.*

Фахреддин Эйлазов

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОФОРМЛЕНИЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ КНИГ

В средние века, как и в других странах Ближнего Востока, с развитием культуры и интереса к мировой литературе и искусству, в Азербайджане появилась потребность в художественном оформлении и иллюстрации рукописных книг. В этот период, наряду с Кораном и другими религиозными книгами, были переведены также естественно-научные, исторические и литературные произведения известных ученых, поэтов и писателей.

Согласно современным представлениям, одним из главных атрибутов книги считается переплет. Впервые начали переплетать книги копты и абиссинцы. Первой пере-

плетенной книгой мусульман был Коран. Переплет самой древней книги, дошедшей до наших дней, относится к VIII веку. Эта книга сделана из кедрового дерева, обтянутого слоновой и обычной костью, на ее поверхности были изображены расположенные на колоннах арки, внутренняя и верхняя части арок наполнены четырехугольными и другими геометрическими фигурами, а также украшены пальметтой. Обложки самых древних рукописей, дошедших до наших дней, были обтянуты кожей. В статье рассматривается история образования художественного рукописного искусства и оформления первых рукописных книг в Азербайджане.

Ключевые слова: *текстоведение, рукопись, средние века, художественное оформление, тип шрифта, древняя книга.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 29.06.2021

Son variant 26.07.2021

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)